

ERDÉLYI FÜZETEK

2. SZÁM

**A REFORMÁCIÓ
AZ ERDÉLYI OLÁHOK KÖZÖTT**

ÍRTA:

RÉVÉSZ IMRE

EGYETEMI NY. R. TANÁR

A DEBRECENI SZÉKELY TÁRSASÁG KIADÁSA

VÁROSI NYOMDA, DEBRECEN.

Keleti és nyugati keresztyénség.

A reformáció a nyugati keresztyén szellem terméke volt. Bármily éles ellentétbe helyezkedett születése pillanatától kezdve a római katolikus egyházzal: keletkezése csak ennek az egyháznak talaján érthető meg történelmileg, a görögkeletién elképzelhetetlen. Mert a nyugati és a keleti keresztyénség szelleme már századokkal azelőtt, hogy a két egyházfél közötti végleges szakadás (1054) megtörtént, lényeges eltéréseket mutat s magukból ezekből az eltérésekből meg lehet érteni, hogy olyan természetű reformáció, amelyet Luther, Kálvin és társaik megindítottak, csak a nyugati keresztyénség: adta előfeltételek közt volt lehetséges, míg Keleten éppen ezek az előfeltételek hiányoztak.

A római katholicizmus alapszemlélete szerint a legsúlyosabb teher, amely az emberre megváltatlan állapotában reánehezül, a *bűn*, a görögkeletié szerint a *halandóság*. Krisztus váltságának legdicsebb ajándéka tehát ott a bűnbocsánat s ezáltal az Istennel gyermeki viszonyba jutás; itt ellenben a halhatatlanság, az Isten örök életébe való felvétetés, a Vele egyesülés. A nyugati keresztyén is tudja a Bibliából, hogy „a bűnnek zsoldja a halál” (Róm. 6: 23a) és hogy a feltámadott Krisztus az élet Fejedelme, aki övéit is feltámasztja és az örök élet dicsőségében részesíti — valamint a keleti keresztyén is éppoly jól tudja a Bibliából, hogy „a halál fulánkja a bűn” (I. Kor. 15: 56a) és hogy bűnbocsánat nélkül az örök életre sem lehetséges eljutni. De azért Nyugaton az egész egyházi rendszernek s legközelebbbről a kultusznak a súlypontja első pillanatra felismerhetőleg azon a törekvésen van, hogy a hívő embert bűnének bocsánata felől tegye bizonyossá, amíg a Kelet egyházi rendszere s legelsősorban kultusza a halhatatlanság javait kívánja a hívővel már e földön mindenekfelett közölni. A reformáció alapkérdése (a Luther klastromi kérdése) pedig szintén jellegzetesen nyugati kérdés volt: „*hogyan bizonyosodhatom meg, hogy az Isten hozzám kegyelmes?*” Erre a kérdésre a reformáció a római katholicizmusétól alaposan eltérő feleletet ad ugyan az egyedül hit által, ingyen kegyelemből való megigazulásban: de ez a felelet ép úgy teljesen a nyugati keresztyénség mélyen etikus és teljesen személyes szellemét lehelli, mint maga a fölvetett kérdés. Nyugat szemléletében a bűn következménye az ember halandó volta is; Kelet szemléletében a halandó ember nyomorúságához tartozik hozzá egyebek közt az is, hogy bűnös. E tekintetben a római katholicizmus és az evangéliumi, a refor-

mátori protestantizmus Kelettel szemben egyazon lelki alapformának a képviselője. Ez a lelki alapforma az *ethicizmus* és a *személyesség*, amíg a Keleté ezzel szemben a *személytelen miszticizmus*: mert a halhatatlanság javait közlő kultusz kifejezetten misztérium-jellegű, benső rokonságban a Krisztus-korabeli pogányság vallási misztériumaival; isteni életjavaknak érzéki formában való közlése, amelynek az istenséggel való személytelen, üdvözült egyéolvadás a végcélja.

Továbbá a római katolicizmus, éppen személyes-ethikus alapjelleminél fogva a maga egyházi életét elsősorban és döntőleg a lelkek kormányzására, nem pedig csak a lelkek kultuszi kielégítésére rendezi be. Tehát az egyház önállóságára, szabadságára, államhatalomtól és népelettől való függetlenségére összehasonlíthatatlanul többet ad, mint a görög-keleti keresztyénség, ahol az egyház nem sokkal több, mint egy, a lelkeket misztikusan tápláló kultuszi intézmény. Nyugaton is képződtek ki régibb és újabb időkben állami, nemzeti egyházak, de azok ellen a nyugati keresztyénség valódi szelleme előbb-utóbb mindig fel támadt. A pápák harca a császárság ellen és a Kálviné a genfi állam egyházuralmi törekvései ellen egyaránt az egyház szabadságáért folyik. Viszont Keleten az egyház életének normális, jellegzetes és 1600 esztendő óta lényegében máig változatlan formája az államegyháziság, a nemzet-élettel való tökéletes egybeforrottság s a pusztá dogmatikumokat és liturgikumokat kivéve annak minden tekintetben alárendeltség. Ez az alárendeltség is kizárja az egyházi életnek azt a szabad mozgási lehetőséget, amely Nyugaton egyben a reformációnak is lehetősége volt.

De ugyanebből az alárendeltségből s egyúttal a túlnyomóan kultuszi keresztyénség személytelen^misztikus alapjelleminél következik végül az is, ami a nyugati és keleti keresztyénség szelleme közt a harmadik élesen megkülönböztető vonás: a keleti keresztyénség az egyházon kívüli világgal szemben túlnyomólag *passzív*, a nyugati ellenben annál *aktívabb* magatartást tanúsít. A passzív hősiességet, a vértanúságban, ott, ahol annak helye van, Nyugat is rendkívül nagyra értékeli; de mégis a Nyugat keresztyén eszményképe elsősorban az élet- és világformáló cselekvő, alkotó keresztyén, a misszionárius, a keresztyén ügyért harcoló lovag, a szegényeket, betegeket gondozó, iskolákat alapító, társadalmi reformokért küzdő, ha kell, még a politikába is belenyúló Krisztus-tanítvány: Assisi-i Ferenc és Zinzendorf, Szalézi Ferenc és Francke, Kálvin és Loyola, Bouilloni Gottfried és Cromwell, Don Bosco és Shaftesbury, Pázmány Péter és Kuyper Ábrahám. Római katolicizmus és görögkeleti keresztyénség egyformán a szerzetességben látja a földön elérhető legnagyobb keresztyéni tökéletesség életformáját: de amíg a nyugati szerzetesség lelki alkata alkalmas volt egy Luther alakjának kitermelésére, a keleti szerzetesség a kizárólag passzív szemlélődés talajáról sem maga nem mozdult másfél évezred alatt, sem pedig egyházát és környező világát nem mozdította. Innen van, hogy amíg Nyugaton az egyház, római katolikus és protestáns formáiban egyképen, a társadalmi átalakulások és a műveltségi haladás egyik legerősebb erjesztő kovásza volt: a keleti egyház a társadalmi és művelődési mozdulatlanságnak, az ultrakonzervativizmusnak lett megszentelt örévé.

Nyugat felelősségérzete Kelettel szemben.

Nyugat keresztyénsége a nagy szakadás óta állandóan törekedett a Kelet visszahódítására, már csak aktív-missziói lelkeségénél fogva is. Ezekbe a visszahódító törekvésekbe a lelkek üdvéért való szorongás, az egyház szabadságának féltése s más legmagasabbrendű vallási indítékok mellett természetesen politikai szempont is belevegyült: Nyugat és Kelet keresztyéneinek újra egységes egyházi kormányzás alá vonása az épannyi politikai, mint amennyi vallási veszedelmet jelentő iszlámmal szemben, Közép- és Kelet-Európa megmentése szempontjából elsőrangú politikai szükségnek is tűnt fel. De a politika, amennyire előmozdítani látszott időnként — így pl. a firenzei zsinaton (1439), Konstantinápoly elestének küszöbén — az egyesülés ügyét, ugyanannyira ártott annak: nemcsak magában véve volt iűhéz és egyre nehezebb Nyugat és Kelet elkűlönűlt és annyira eltérő vallási szellemének újra egymásra találnia, hanem politikai érdekellentétek, hatalmi féltékenykedések s a félíg a tudat alatt is igen erősen ható nemzeti és faji ellenszenvek még jobban megnehezítették ezt az egymásra találást. Mégis a nyugati keresztyénség vallási lelkiismerete és missziói érűke a folytonos harcok után sem tompult el teljesen, a kérdés lényegére néző keresztyéni szemlélete a politikai szempontok folytonos belekeveredése következtében sem romlott meg végkép — a Kelet visszahódításának nagy tervét ezért szűntelen felszűnen tartotta és tartja a mai napig.

A reformáció, Nyugat gyermeke sem tehetett mást, mint hogy ezt a törekvűst tovább folytatta. Természetesen az adott pillanatnyi történeti helyzetben elkerűlhetetlen volt, hogy ne rómaellenes egyházpolitikai éllel folytassa: azaz ne úgy, hogy a görűgkeletisűgben a pápaság ellen keressen magának szövetsűgest. Ez az imént kifejtett okokból illűzió volt: azok a belsű szellemi rokonvonások, amelyek a protestantizmust és a római katholicizmust az azonos nyugati keresztyén lelkiűg alapján egybekapcsolják, sokkal mélyebbek, erősebbek és tartósabbak, mint némely inkább külsűleges egyezések, amelyek a protestantizmus és a görűgkeletisűg között fennállnak (pápai fűség és tisztítűhely tana elvetése, papok házassága, két szín alatti communio) s amelyek alapján a gyűzelmesen elűretűrű fiatal protestantizmus a görűgkeletiekkel való összefogáshoz vűrmes, de jogosulatlan reműnyeket fűzűtt. A reformáció theológusainak többsűge, élűkűn a nagy humanistával Melanchthonnal, azért esett bele fűkűp ebbe az illűzióba, mert a görűg egyházatyáknak a renaissance-philologia hatása alatt felűledt tanulmányozása folytán az első öt század keleti-gűrűg keresztyénsűgérűl megalkotott magának egy már magában is meglehűtűsen eszműnyített kűpet s ezzel szemben az azóta lefolyt évezred alatt kialakult görűgkeletisűg *valűdi* egyházi és népi arcát egyáltalában nem ismerte. Bajos is lett volna ismernie, mikor a görűgkeleti keresztyén népek az akkori Eurűpa műveltsűgi és vallási

mozgalmainak központjaitól távol s hozzá még nagyrészen török uralom alatt is éltek. De még akik közelről, tapasztalati valóságában ismerhették is a görögkeletiség mindennapi arcát, azok között is kevés volt az olyan reformátori theológus, aki avval a teljes és szigorú határozottsággal vonta volna meg a mesgyét az evangéliumi protestáns meg a görögkeleti vallásosság között, amilyennel megvonta az oláhokat, rácokat közelről ismerő Méliusz Péter. Debrecen református püspöke az őt jellemző kíméletlen őszinteséggel elég sokszor nyilatkozik a görögkeleti keresztyénség tanairól, gyakorlatáról, rendjéről époly elítélően, mint a pápa egyházáéról; semmi nyomát nem találni nála annak, hogy az említett külsőleges rokonvonások alapján a keletieket közelebb érezte volna magához a rómaiaknál; isőt némely kitöréseiből úgy látszik, az oláhokat, rácokat vallási tekintetben még a római katolikusoknál is sötétebbeknek tartotta, a vakhit megtestesülésének nézte s e mellett magyar nemesi öntudata is valami egészen alsóbbrendű népséget látott bennük („Aluggyatok tolvajok, oláhok, rácok. De az Isten az eget földet állattya reátok. Nem elég mentség ez: Tuggya mienk pap, ha idvezölök, vagy nem”).¹ Az igaz aztán, hogy másfelől, mint Isten igéjének hirdetője, éppen a népek e „sepprójével” szemben különösen is hangoztatta a tanításra küldött felelősségét („Hát mi Praedikátorok ne utálljuk meg a szegény ostoba hallgatókat, hanem tanácsuk, mint Krisztus”).² Figyelemreméltó azonban, hogy Méliusznak a Magyarországon lakó görögkeleti népek protestáns értelmű evangélizálására tett *tényleges* lépéseiről — ily természetű elvi nyilatkozatai mellett — semmit nem tudunk. Azoknál ellenben, akik e cél felé ténylegesen is tettek lépéseket, nemcsak a Melanchthon s a Méliusz korában, de még egy századdal később is az a vélemény általános, amelynek Geleji Katona István, a tudós és keménykezű erdélyi református püspök, az erdélyi oláh reformáció egyik fő szellemi mozgatója adott kifejezést. Ő az oláh reformáció legsúlyosabb akadályát a *népvallásosság* babonákkal át-meg átszótt voltában észlelte, de egyébként így vélekedett: „Én a szenteknek és a képeknek tiszteletén és a Szent Léleknek származásán kívül az igaz görög vallásban alig látok több különbséget a hitnek ágazatiban mitőlünk; hanem inkább, mind csak a külső rendtartásokban és a ceremóniákban vagyon a különbség, amelyeket ez semmivel egyébbel nem tud állatni, hanem csak az ecclesia szerzésével, mint a pápisták.”³ Ez jóhiszemű önáltatás volt, amelynek kialakulását elősegítette az egyházpolitikai szempont is, a nagy kelet-nyugati rómaellenes front délibábos reménye. De mögötte ott volt Gelejinél csak úgy, mint Melanchthonnál és Méliusz Péternél, az egész mozgalom legnagyobb keresztyéni értékeként, a missziói felelősségérzet. „Félek rajta — írja Geleji K. István I. Rákóczy György erdélyi fejedelemnek —, hogy az Úr Isten mitőlünk véssen számot érette, ha ezeket a balgatag embereket is negligáljuk. Amire veheti Nagyságod őket, jó; s ha ugyan megkeményítik magukat, ha nem leszen mód benne, Nagyságod Isten előtt lelkét megmenti, ők pedig magok menthetetlenek lesznek.”⁴

A görögkeletiség és közelebről az erdélyi oláhság protestáns irányú reformálását célzó összes kísérleteknek ez a felelősségérzet és a rómaellenes front kialakításának vágya a főrugói. E vallási és egyházi indí-

tékok mellett más, világi indítékokat legfeljebb annyiban kereshetünk bennük, amennyiben ilyen világi indítékok mind a reformáció, mind az ellenreformáció korának minden egyéb vallási és egyházi mozgalmában is, mind római katolikusoknál, mind protestánsoknál, kivétel nélkül előfordulnak — egyszerűen az emberi élet egysége következtében, amely tisztán transcendens motivációt époly kevéssé ismer, mint tisztán immanensét. Eleve elismerhetjük azért, hogy a vallási és egyházi vezérmotívumokkal egybeszövődve és azoktól csaknem teljesen elválaszthatatlanul, ilyen világi indítékokkal az erdélyi oláhok reformálására irányuló törekvéseknél is találkozunk; de épúgy *eleve kétségbe kell vonnunk, hogy e világi indítékok között olyanok szerepeljenek, amelyek ama kornak egyházi és politikai akcióit még sem nyíltan, sem leplezetten, sőt még a tudat alatt sem mozgatták*: amilyen lett volna pl. az oláhoknak a vallásváltoztatás által való denacionalizációja s végsőleg a magyar nemzettestbe beolvasztása. *Magyarosítást a protestáns erdélyi magyar állam époly kevéssé célzott az oláhok reformálásával, mint amily kevéssé célozta később a rom. katolikus unióval az elnémetesítésüket a habsburgi magyar állam.* A történetietlen gondolkozás netovábbja ezt feltenni. És még ha — tegyük fel a lehetetlent ! — ezt célozták volna is, az eredmény akkor is a pontos ellenkezője volt: a nyugati keresztyénség mindkét nagy ágának az a kísérlete, amellyel az erdélyi oláhságot magához igyekezett kapcsolni, a román nemzeti öntudat megerősödését, sőt az oláhság nagyobb részénél a saját görögkeleti vallásában való még mélyebb és főleg öntudatosabb megerősödését is eredményezte.

3.

A protestantizmus és a görögkeleti egyház.

Már a lutheri protestantizmusban megindult a görögkeletiség iránti missziói érdeklődés, a fentebb mondott okból főképen a Melanchthon hatása alatt, aki 1559-ben a konstantinápolyi patriarchával érintkezést keresve, kifejezte neki azt a meggyőződését, hogy Istennek a keleti egyházban is megvan a maga gyülekezete, amely Krisztust helyesen tiszteli.⁶ E tekintetben Melanchthon ugyanabban az illúzióban élt, mint maga Luther, aki már 1520-ban azt írja, hogy a görögkeletiek „glauben wie wir, teuffen wie wir, predigen wie wir, leben wie wir.”⁶ Ezek a gondolatok vezették Melanchthon tanítványait, a tübingai egyetem theologusait, amikor 1573-tól a mesterüktől kezdeményezett, de nem folytatott érintkezést tovább igyekeztek építeni. Miksa császárkirály erős lutheránus portai követe, Ungnad Dávid báró, és a követség prédikátora, a görögül jól tudó (Magyarországon át tett útjának leírásából is ismeretes) Gerlach István tübingai theologiai repetens volt a közvetítő. Andreáé Jakab, az egyetem kancellárja, Crusius Márton ugyanottani tanár, majd Oslander Lukács udvari prédikátor és mások, ezekhez hasonlóan jeles lutheránus theologusok, illetőleg görög philologusok az előbbieket útján 1573—1581 közt terjedelmes theologiai levélváltást folytattak a tanult és erélyes II. Jeremiás konstantinápolyi

patriarchával: igyekeztek őt meggyőzni az ágostai hitvallás igazságáról s ez úton próbálták megnyerni őt és egyházát a lutheri protestantizmus eszméinek. A patriarcha, legtudósabb theologusai segítségével, formailag testvéri udvariassággal fogadta a közeledést, de lényegileg egy hajszálnyira sem volt hajlandó egyháza tanalapjáról letérni. Nagyon erősen megbírálta ismételten is az ágostai hitvallás teológiáját, a külsőleges hasonlóságok mellett a belső ellentétekre világosan és őszintén rámutatott s miután az ismételt kölcsönös replikákból nyilván meglátta, hogy az egymás további meggyőzésére törekedni teljesen értelmetlen dolog: a tübingiai utolsó levelére már nem is válaszolt.

Ennek a kísérletnek sikertelen volta azonban nem vágta még be az útját a protestantizmus és a görögkeletiség ekkori érintkezésének. Már a tübingai próbálkozást megelőzőleg egy egészen kalandos kísérlet egyenesen a moldvai oláhok közé akarta bevinni a lutheri reformációt. A román történelemben Despot—Vodă-nak emlegetett Heraklidesz Basilikos Jakab, a reformáció századának egyik legnagyobbstílusú kalandora, egy homályos eredetű görög, aki természetesen a családfáját Herkulesig vitte föl, 1561-ben a Habsburg-politika eszközeként elfoglalta a moldvai fejedelmi trónt, ahonnan azonban már két esztendő múlva letaszították és megölték. A kétségtelenül nagytehetségű, nyugati műveltségű akarnok gyors bukásának egyik oka az is volt, hogy a németországi tartózkodása alatt, főként Wittenbergben, Melanchthon közelében, teljes meggyőződéssel magáévá tett reformációt (amelynek még a svájci-kálvini ágával is megismerkedett később, lengyelországi tartózkodása alatt) fejedelemségében is meg akarta gyökereztetni. E törekvésében legfőképpen a moldvai magyar és szász telepekre támaszkodott s ezek útján akarta bevinni az oláhság értelmesebb rétegeit abba a magasabbfokú és kifejezetten protestáns szellemű iskolába, amelyet — a két oláh fejedelemségben legelső ilyen magasabbfokú tanintézetül — a nagyjából magyarok és szászok lakta Cotnari-ban alapított s mélynek vezetésére kiváló német és lengyel tudósokat hívott meg; ezek közül a moldvai püspöknek szánt krakkói Lusinski János, Kálvin híve, meg a pirnai Sommer János (aki később unitáriussá, s talán Dávid Ferenc vejévé lett s az erdélyi vallási mozgalmakban az unitarizmus szélsőbalszárnyán tevékeny részt vett) tényleg meg is érkezett Cotnari-ba és megkezdte működését. E törekvéseivel azonban a vajda az oláh papság legnagyobb ellenszenvét zúdította magára: a papságtól feldühített nép, a fejedelem bukása után, még az iskolát is földig rombolta. (Halála után 15 évvel egy másik kalandor került a moldvai trónra Jancu Sasu vagy Joan Lutheranul személyében. Ez szintén a protestantizmus érdekében dolgozott, de különben hitvány ember volt, Báthory István lengyel király hamar el is kergette a vajdaságból.) Sem ezeknek a vakmerően elhírtelenkedett kalandos kísérleteknek gyors összeomlása, sem a tübingai próbálkozás sikertelensége nem állta útját annak, hogy félszázad múlva még sokkal komolyabb formában — magából a görögkeleti egyházból, mégpedig annak tiszteletbeli fejétől kiindulva — fel ne merüljön újra a görögkeletiségnek a reformáció jellegzetesen nyugati áramkörébe bekapcsolására irányuló törekvés. 1621-ben lett konstantinápolyi patriarchává a krétai születésű

Lukaris (vagy *Lukar*) Konstantin, szerzetesi nevén Cyrill (1572—1638), aki megelőzőleg Nyugat-Európában folytatott tanulmányai és utazásai révén a protestantizmussal alaposan megismerkedett s annak kálvini formáját igaznak ismerte el. 1629-ben bocsátott közre Genfben egy lényegileg református szellemű hitvallást (amely kb. 19, különféle nyelvű kiadásban jelent meg): igaz, hogy több kérdésről, amelyeknek gyakorlatilag rendkívüli fontosságuk volt a keleti egyház vallásos életében, *hallgatott* benne (mint a szentek közbenjárása, a holtakért való imádság), de viszont más nagyfontosságú kérdésekben (egyedül hit által, kegyelemből való megigazulás, abszolút predestináció, *csak* két sákramentum stb.) teljesen a kálvini szellemű reformáció álláspontjára helyezkedett, főként holland, angol és francia hatás alatt. Úgy látszik, határozott szándéka volt egész egyházát átvinni a kálvini protestantizmusra; kétségtelenül óvatosan akart ezen a téren eljárni, mert amikor Bethlen Gábor fejedelem az erdélyi oláhok reformálásához segítségét kérte, éppen 1629-ben — tehát hitvallása kibocsátásának évében — (valószínűleg már ez a felkérés is a hitvallás hatása alatt történt!) feltűnő, bár nem föltétlen visszautasítással válaszolt: kétségbevonta, hogy szét lehetne szakítani „a vérségnek és a vonzalomnak ama kötelékét, amely az erdélyi uralom oláhjai és Oláh- és Moldvaország lakosai között alattomban bár, de annál szorosabban fennáll” (e tekintetben egészen tisztán látott, a jövőt illetőleg is!), sőt kijelentette: „nyíltan avagy titokban kezeinket e hithagyás érdekében kinyújtanunk, olyan bűn volna részünkről, melyet e föld összes gyötrelmei sem tudnának rólunk lemosni”. Másfelől azonban bizonyos, hogy az Újszövetséget újjöröggre lefordította, tehát nyilván legalábbis egyházának görög-fajú és nyelvű tagjai számára egészen protestáns módon közkinccsé akarta tenni; bizonyos továbbá, hogy több kiváló főpaptársát, szerzetesét is megnyerte a reformációnak; s magában ebben a Bethlenhez írt levelében is az az alaphang vonul végig, hogy ő ugyan nem mozdíthatja elő a fejedelem oláhreformáló törekvéseit, de *megakadályozni* sincs módjában, mert hiányoznak hozzá az eszközei.⁷ Valószínűleg lépésről lépésre akart haladni, de tervének megvalósításához nem maradt ideje: egész patriarchasága alatt folyton küzdenie kellett a saját egyházának ellenzékével, a helyére vágyó vetélytársaival, a római katolikus államok portai követségei meg a sztambuli jezsuiták útján Róma részéről is állandóan folyó ellenakciókkal, többször le is tették, csak az angol és a holland követek közbenjárására helyezték ismét vissza (valószínűleg ez a roppantul nehéz helyzete magyarázza a Bethlennel szemben való tartózkodását is !) — míg végre 1638-ban IV. Murád szultán, aki előtt, valószínűleg alaptalanul, a török állam ellen irányuló titkos szövetkezésekkel vádolták, megfojtatta és a tengerbe dobatta. Halála után egyháza ünnepélyesen kiátkozta, tanait több zsinaton kárhoztatta, a Mogilas Péter kievi metropolitától kibocsátott 1640-i „orthodoxos homologia” pedig a protestantizmussal szemben is élesen és máig tartó érvennyel körvonalazta a görögkeleti egyház tanát.

De az erdélyi oláhok reformálására irányuló kísérletek épp e fejlemények idején vettek legnagyobb lendületet s a Lukaris Cyrill tragikus végét jó félszázaddal túléltek.

Az erdélyi oláhok a reformáció korában.

A reformáció századában az erdélyi oláhság igen csekély kivétellel félnomád állapotban élő pásztornép volt; görögkeleti vallása csak túrt vallás volt, a nép politikai rendi jogokkal egy kis töredékét kivéve („kenéz” családok, melyek lassanként a magyar nemességbe emelkedtek és bele is olvadtak) nem bírt, egyházilag pedig a lehető leglazább szervezetben élt. Papjai, csak úgy, mint maguk a hívek, jobbagy sorban voltak; állandó székhelyhez kötött püspökeik sem voltak, egy-egy nevezetesebb klostrom „előjárója”, az *igumen* (a görög „hégumenos” szóból) viselte a püspöki nevet és tisztelet is (vladică) és gyakorolt püspöki joghatóságot soha pontosan meg nem állapított körzetben papok és hívők fölött. Csak a XVI. század végén kezd kialakulni állandó püspöki székhelyként a gyulafehérvári vladikaság, amelynek betöltőjét később metropolitának is nevezgetik. Ez jut lassanként egyházi főségre az összes erdélyi oláhok fölött, maga viszont a havasalföldi érseknek (akit éppen ezért Ungro-Vlachia érsekének is neveznek) van egyházilag alárendelve.⁸

Nép és papság egyaránt igen alacsony szellemi színvonalon volt. A nép a maga görögkeleti vallását, s benne a krisztusi, evangéliumi elemeket még akkor sem tudta volna egykönnyen magáévá tenni teljesen műveletlen állapotában, ha egyáltalában értette volna annak szertartásait és olvasni tudta volna annak csekélyszámú könyveit. De erre a megértésre és olvasásra már csak azért is képtelen volt, mert hiszen az egyház liturgikus nyelve az ószláv-bulgár vala. Ezt az oláh nyelvtől teljesen elütő idiómát nemhogy a nép el tudta volna sajátítani, de még a papságj nagy része is csak fogyatékosan tehette magáévá.

A papképzés nem állott egyébből, mint a cyrill ábécé és az ószláv olvasás elsajátításából, a liturgizáció külsőleges megtanulásából. Ezen, meg a felszentelésért a vladikának fizetendő tekintélyes összegén kívül semmi más követelményt nem állítottak a pappá lenni akaró jobbagyfiú elé.

A papság zömének is, meg a népnek is a vallásában a legnagyobb erőt a babona képviselte; a vallásosságnak az a keresztyén-pogány kevert formája, amelyben a balkáni eredetű bogomilizmus hatásaként az istenhittel legalább azonos ereje van az ördöghitnek s amelynek sötét háttere a fény és a sötétség szellemeinek örök világharca. Román író kitűnő jellemzése szerint nemcsak a XVI., de még a XIX. századi erdélyi oláh népnél is, a babonában és a varázslatban „a keresztyénség szentéi épúgy mozognak, mint más pogány istenek, nem távozott el ezektől s nem mutat hűtlenséget azokhoz, mert mindkettőtől fél s mert kettőnek nagyobb hatalmat tulajdonít, mint egynek. Inkább többet hinni, mint kevesebbet. A varázslás fennállása a román népnél a több hitnek eredménye... Úgy tartja, hogy míg az ember Istenhez jut, megeszik a szentek, azért folyamodik ő bajjaiban más mesterségekhez

is, melyeket őseitől örökölt s amelyek — az ő fogalmai szerint — közvetlenül megteremtik az általa óhajtott jót avagy rosszat, inkább, mint az imádság a templom hajójában.”⁹

Ez ősi vallástörténeti jelenség ellen nem volt elég ellenálló ereje a görögkeleti keresztyénség hivatalos egyházi formájának sem: hiszen annak erős rituálijusa a szentség és a szellemiség folytonos megérezkítésével egyenesen arra volt út a természeti állapotban élő oláh paraszt és vele egy szinten álló papja számára, hogy azzal is babonáskodást űzzön, megrögzítse az isteni erőket s fogható, tapintható áldás vagy átok szerzésére és osztogatására használja föl. Még hozzá, a papság legfőbb jövedelmi forrását éppen az ilyen, félig rituális, félig varázsszerű cselekmények (embernek, állatnak ráimádkozással vagy egyébféle varázslással gyógyítása, „áfurizálás” azaz megátkozás stb.) adták — tizedet nem kapott, azt csak a törvényesen „bevett” egyházak papjait, ill. lelkészeit illette; tehát anyagi érdeke még akkor is ellene szólott volna népe magasabb vallási szintre emelésének, hogyha talán maga szellemileg el is jutott volna egy magasabb, keresztyénibb vallási álláspontra.

Egyházi és világi politikai indítékok mellett elsősorban ez a teljes sötétbe-merültség, a keresztyén címke alatt meglapuló és terjeszkedő, Rettenetes erejű pogányság mozdította meg a nyugati keresztyén lelkiismeretet, jóformán rögtön azután, hogy a schismatikus oláhság a magyar keresztyén királyság uralma alá került. Ezek a kísérletek különösen Nagy Lajos király óta (1366) folytak állami kezdeményezésből, váltakozó sikerrel (nemcsak az oláhokkal, de más, hasonló alacsony vallási és művelődési szinten élő, bevándorolt magyarországi görögkeleti népelemekkel, így például a ruténekkal szemben is). Főleg a magasabb műveltségre, társadalmi kiemelkedésre vágyakozókat (kenézcsaládok) sikerült közülük időnként nagyobb számmal is a római katholicizmusnak meghódítani (Hunyadmegyében még 1600 körül is — középkori misszió eredményeként — élt kb. tízezer oláh r. katolikus !), de tömegeikkel szemben a misszió hatástalan maradt. A népvallás nyomasztó tehetetlenségi erején kívül kétségtelenül része volt ebben a sikertelenségben a róm. kath. főpapság önzésének is, amely az addig nem ismert tizedet a róm. kath. államegyházba tért schismatikusokon a legnagyobb kíméletlenséggel hajtotta be; még inkább pedig annak a körülménynek, hogy a két oláh fejedelemség fölött a magyar királyok hűbérúri jogát nem sikerült tartósan biztosítani: ezek a fejedelemségek már a középkorban nem ritkán folytattak a magyar királysággal ellentétes politikát, egyházilag pedig annak ellenére is, hogy területükön a magyar királyok róm. kath. missziói püspökségeket (Milkó, Argyas) állítottak föl, szilárdul ragaszkodtak görögkeletiségükhöz s mivel erdélyi fajtestvéreikkel állandó és benső érintkezésben voltak, azokat is ebben erősítették.

Így a reformációra várt, hogy, mint a nyugati keresztyénség ifjabb hajtása, tovább folytassa a római katholicizmus zátonyra jutott kísérleteit.

A lutheri misszió Erdélyben.

Legelőször az akkori Erdély legnagyobb műveltségű eleme: a XVI. század negyvenes éveinek közepén már végleg protestáns lett a szászok között a legalacsonyabb műveltségű elemmel szemben missziói felelősséget. Erdélyi összeköttetései révén Melanchthon már 1539-ben tudni véli, hogy a lutheri tan az oláhok közé is eljutott.¹⁰ Hogy magát a szászok nagy reformátorát, Hontert is foglalkoztatta az oláhok evangélizálásának terve s ez ügyben a wittenbergiekkel is eszmét cserélt, azt egy 1544-ben Wittenbergből hozzáírt levélből tudjuk.¹¹ És már ugyanebben az 1544-i esztendőben meg is jelenik a szász reformáció egyik tűzhelyén, Nagyszebenben a ma egyetlen példányban sem ismeretes, de kétségtelenül létezett és forgalomban volt oláhnyelvű, de még cyrillbetűs lutheránus katekizmus: *az oláhnyelvű irodalom legelső nyomtatott terméke*. („Mondják, hogy az oláhok is elfogadták az evangéliumot” — írja a Farel Vilmos, a Kálvin egyik híres munkatársa a másiknak, Viret Péternek 1546. április 10-én.)¹² Ez a könyv vagy magának Luthernek valamelyik kátéja lehetett, vagy pedig mindenestre az ő szellemében és a reformáció tanai alapján írt vallásoktató könyvecske. Lehet, tartalmilag azonos volt azzal a görögnyelvű katekizmussal, amelyet Wagner Bálint iskolaigazgató, majd brassói lelkész írt és talán már ugyanakkor megjelentetett első kiadásban, egyrészt azért, hogy a Brassóban lakó görögöket megnyerje a reformáció tanításának, másrészt meg, hogy a Melanchthon terveinek megfelelően az egész görög egyházban megindítsa vele a reformáció úttörését; e célból a görög kátét a konstantinápolyi patriarchának is megküldötte, persze eredmény nélkül. Másfél évtized múlva Brassó városa külön nyomdát állít föl az oláh reformáció céljára, egy Targovistéből beköltözött diakónuspap, Coresi vezetése alatt. E nyomda legelső ismert terméke egy szintén lutheri szellemű káté, 1559-ben, amely minden bizonynyal az „Intrebarea creştinească” (Keresztyén kérdés) címet viselte. Ebből a kátéból, mely még szintén cyrillbetűs, egyetlenegy nyomtatott példány maradt reánk (hasonmásban kiadta Bianu I. 1925-ben), de több kéziratos példányban is közkézen forgott. Szövege, mint következtetés útján megállapítható, nem lehetett azonos az 1544-ével.¹³ Az evangélikus szászok tehát nagy missziói tervekkel indultak neki a közvetlen szomszédságukban élő görögkeletiség evangélizálásának s természetesen, hogy a legelső próbát a legközelebről elérhető oláhokkal akarták megtenni. *Elgondolásuk jellegzetesen nyugati, humanista és protestáns: a nép anyanyelvét kell kiművelni s ezzel tenni lehetővé tisztultabb vallási jókra emelkedését.* Brassó város bírái (Benkner János, Hirscher Lukács) és tanácsa egész lelkesedéssel fogadják hozzá e nagy cél munkálásához, legközelebről a város földesúri hatalma alatt élő oláh jobbágyok reformálásához: 1561—1581 között a brassói nyomdában megjelenik oláh nyelven az evangéliumoknak és az apostolok cselekedetei-

nek a fordítása, szertartáskönyv, zsoltároskönyv, evangéliummagyarázat, még valamennyi cyrill betűkkel ugyan, de már a nép szívéhez és elméjéhez is hozzáférhető élő beszéddel. Igaz, hogy ez a nyomda még ószláv nyelvű egyházszeretési könyveket is bőven nyom, de ezt csak üzleti érdekből cselekszi — egy mindinkább keresett tömegcikk-ről lévén szó —, amíg az oláhnyelvű vallásos és egyházi irodalom kibocsátását nem az érdek, hanem a missziói felelősségérzet diktálja. A százok reformáló törekvéseinek egyedül ezekben az irodalmi jelenségekben maradt nyoma: a részükről kifejtett egyéb térítő tevékenységről, a brassókönyeki kísérlettől megválva, nincsen tudomásunk. De már ezekkel a könyvekkel is igen nagy ajándékot adott a román népnek az ő lutheri protestantizmusuk. Egyfelől közelítve hozzájuk az Isten igéjét, a Krisztus tanítását s annak szellemi fényével először világított be a népvallás babonáinak és varázslatainak démonikusán sötét szövevényei közé: másfelől pedig megteremtette a tájszólásokon felülemelkedő egységes irodalmi nyelvüket — mégpedig Iorga Miklós szerint¹⁴ „szép és magvas” formában — s ezzel kezükbe adta jövőndő nemzeti művelődésük leghatalmasabb eszközét. Lehet ugyan — bár nem bizonyos —, hogy a Coresi-nyomdában készült részleges bibliafordítások egyike-másika nem lutheri protestáns, hanem még huszita eredetű: a huszita mozgalom ugyanis, a magyarországi inquisitio elől elmenekült táborita szellemű igehirdetők és híveik útján, Erdélyen keresztül Moldvába is átcsapott s ott elveinek megfelelően nemcsak magyar, hanem valószínűleg oláhnyelvű részleges bibliafordításoknak is létet adott, s lehetséges, hogy Coresiéknél *ezeket* a kéziratban fennmaradt fordításokat is felhasználták a maguk kiadványaihoz. De ha ez így van is (aminthogy föltétlen bizonyossággal máig sincs megállapítva), ez semmi esetre sem kisebbíti a lutheri protestantizmus alapvető érdemét a román irodalmi és könyvnyelv megteremtése körül — noha maga a cél, amelyet el akart érni, kétségtelenül nem ez volt, hanem az oláhság *vallási* reformációja.

6.

A református misszió a XVI. században.

De a Coresi-féle nyomtatványok között az egyik legérdekesebb és ma legritkább, a valószínűleg 1564-ből eredő *falcul evanghelitor si Molitevnice rumânesc* (evangéliummagyarázat és szertartáskönyv) már nem szász, hanem *székely-magyar* támogatással jelent meg. Költségeit háportoni Forró Miklós előkelő székely nemes úr viselte, aki, lehet, magának a fordításnak a munkájában is vett több vagy kevesebb részt. Ekkor tehát már a protestáns magyarság is belekapcsolódik az oláh reformáció munkájába, hogy annak medrét hamarosan jelentékeny mértékben kitágítsa. A magyarság, az önálló erdélyi állam uralkodó népfaja, ekkor jut a legnagyobb vallási forrongás korszakába. Éppen az 1564. esztendő folyamán nagy többségében már elszakad a lutheri hittől, amelyet — egy római katolikusnak megmaradt töre-

dék kivételével — már kb. másfél évtizede vallott, s a református hitvallást fogadja el, nagyjából a Kálvin tanai szerint; rögtön ezután pedig megkezdődik kebelében az antitrinitárius-anabaptista propaganda, mely néhány éven át majdnem teljesen meghódítja és szélsőséges izgalmak színterévé teszi, rajongó radikális szektákra darabolódással fenyegeti az erdélyi magyarságot mind a székely székekben, mind a vármegyéken. Ezekben az izgalmas években csap a legmagasabbra egyfelől a római katolicizmus iránti ellenszenv, másfelől az isteni ige tejjesztésének, a reformáció egyetemes és gyors elfogadtatásának vágya. Minthogy mind a két törekvést támogatja a protestánsná lett államhatalom is — a gyors és csaknem rajongó vallásújítás áramlatába belesodródott ifjú fejedelemmel, János Zsigmonddal az élén — érthető, hogy a reformálás menetében nemcsak kizárólag szellemi eszközökkel és módszerekkel, hanem hatalmi nyomással is találkozunk.

Az 1566. nagyszzebeni országgyűlés, mely az Isten igéje szabad hirdetése érdekében mindenféle „bálványozást és Isten ellen való káromlást” ki akar tisztítani az országból, már az állami akarat kíméletlenségével is támogatni kívánja az oláh reformáció munkáját, midőn megállapítja, hogy az oláhok „pásztori vakok lévén, vakokat vezetnek és ekképen mind magukat, mind a szegény községet veszedelemre vitték”, és azt rendeli, hogy minden oláh pap, püspök vagy kaluger (szerzetes) „György püspökkel superintendenssel az bibliából megvetelkedjenek és az igazságnak értelmére menjenek, kik ha úgy is a megértett igazságnak helyt *nem* adnának, eltávoztassanak.” Mindenki köteles György püspöktől és az ötöle választott papoktól függeni. „Akik pedig ezeket megháborítanak, hitlenségnek poenájával büntetessenek” (azaz úgy tekintendők és kezelendők, mint az államfenség megsértői). Ezt a szigorú rendelkezést megismételte az 1568-i tordai országgyűlés („felséged országával... az evangéliumnak kegyelmesen engedjen előmenetelt és ez ellen való vakmerő bátorkodókat büntesse meg”), amely pedig ugyanakkor a protestáns szellemű igehirdetés minden irányának — az unitarizmusnak és az anabaptista rajongásnak is — akkor az egész európai törvényhozásban hallatlan módon korlátlan (de néhány év múlva már erősen megszorított) szabadságot biztosított. Látnivalólag két ellentétes elv hatása keveredett itt össze s haladt egy darabig párhuzamosan: az „*egy állam — egy vallás*” középkori eredetű, de a reformátori protestantizmus által is átvett elve és a nem-reformátori protestantizmus spiritualista gondolkozása, amely szerint a szellemet és az Igét hittételekhez, hitvallásokhoz kötni» állami jogrend korlátai közé szorítani nem lehet. Az erdélyi állam *akaratauk ellenére is részesíteni kívánta* — nagy fejlődési fokozatok egyszerű átugrásával — *a lelki sötétségé merült oláh alattvalóit a szellem és az Ige szabadságában s e cél elérésére szabadságellenes eszközökhöz nyúlt.*

De a való élet sohasem igazodik kizárólag elvek szerint és amik az elméleti világnézet tisztult légkörében egymást teljességgel kizáró elveknek látszanak, azok a küzdő és homályos emberéletben, a mindennapiság megalkuvásos gyakorlatában, egészen jól megférnek egymással, ha nem is egyszersmindenkorra. Az erdélyi állam protestáns, sőt ultra-protestáns vezetőit az oláhok reformálásának erre a hivatalos és erélyes

siettetésére a középkori államvallás-regység gondolatán kívül az is biztathatta, hogy az oláh papság szellemileg kiemelkedőbb vékony rétegében már a lutheri eredetű reformáció törekvések hatása alatt” akadtak egyesek, akik maguk is elfogadták a reformációs tant és teljes buzgalommal kezdték azt papi tekintélyükre támaszkodva népük között terjeszteni. Ezek a papok maguk közül — protestáns módra — superintendens, püspököt választottak s az első ismert ilyen protestáns oláh püspök volt Szentgyörgyi György, akit a fentebb említett országgyűlési végzések emlegetnek s aki, lehet, már 1550 táján viselt görögkeleti klastromi püspöki tisztelet s így egyszerre nagy sereg papot és hívőt vonhatott be reformáló törekvés körébe.¹⁵ Ez a György püspök, a reformációt elfogadott papokkal 1567-ben már zsinatot is tartott — a püspöknek az alsó papsággal együtt való zsinatolása ismét protestáns vonás — és ott kimondotta, hogy ezentúl az istentiszteletben az ó-szláv helyett az oláh nyelvet kell használni. György is, meg három utóda is a püspöki székben, Tordasi Pál, András és Mihály már a svájci, „kálvini” reformáció szellemében működtek. Tordasi Pál 1569-i nagyjelentőségű nagyenyedi zsinata már nemcsak az istentiszteleti nyelv dolgában, hanem egyéb fontos egyházi kérdésekben is (papok második házassága, holtakért való könyörgés, kátétanítás) teljesen reformatori szellemű határozatokat hozott. Hogy közben a gyors dagálllyal jött és époly gyorsan le is apadt antitrinitárius-anabaptista eszmemozgalomnak is lehetett valami hatása az oláhságra, az kítűnik abból, hogy 1569—70-ben egy szatmár- vagy szilágymegyei vizionárius oláh jobbágy, Karácsony György a maga „prófétálásával” tekintélyes sereget gyűjtött Debrecen környékén: legközelebbi célja a töröknek csodás győzelmek útján Magyarországból kiverése volt, de távolabbi és igazi célja alighanem egy afféle anabaptista „királyság” felállítása lehetett, aminő 35 évvel azelőtt Münstert tette híressé; fanatizált hada azonban már az első véres kudarcok után összeomlott, őt magát kivégezték.¹⁶ Igazi értékeket a református irány is már a XVI. században irodalmi úton adott az oláhságnak: a Forró—Coresi-féle említett kiadvány is, melyet ugyanabban a nyomdában még több hasonló követett, alighanem már a református szellem terméke volt. Egészen nyilvánvalóan az volt pedig a *legelső latin betűkkel nyomtatott oláh könyv*, amely a Méliusz Péter és Szegedi Gergely összeállította magyar református énekeskönyv egyes darabjainak és néhány — de nem kifejezetten unitárius szellemű — Dávid Ferenc-féle éneknek román fordítását tartalmazta és — ma csak néhány lapnyi töredékében ismert — 1570—73 közt jelenhetett meg, talán Nagyváradon, de sokkal inkább Kolozsvárt. Ennek a református oláh énekeskönyvnek példányai félszázad alatt annyira elfogytak a közhasználatban, hogy már Bethlen Gábornak új kiadásról kellett gondoskodnia. Ez az új kiadás sohasem jött ugyan létre, de ennek a Szegedi—Méliusz—Dávid Ferenc-féle oláh énekgyűjteménynek a XVII. század közepéről és végéről több kéziratos, kibővített példánya is fennmaradt korunkra, ami nyilván mutatja az állandó szükségletet (e gyűjtemények egyike Agyagfalvi Sándor Gergely székely nemes kézírásában, a debreceni református kollégium könyvtárában található 1642-ből; másika, a Viski János 1697-i kéziratos énekeskönyve,

a kolozsvári református kollégium könyvtárában, azért kiválóan nevezetes, mert a régibb énekanyag mellett a Szenczi Molnár Albert 90 évvel azelőtt megjelent verses, akkor már a magyar reformátusságban közkedvelté vált *Marót—Beza-féle magyar zsoltároskönyvének teljes román verses fordítását is tartalmazza* s így valószínűleg a legelső olyan román irodalmi mű, amelyben ha közvetve is, a francia irodalom hatása megmutatkozik). Ugyancsak református szellemű vállalkozás volt az 1581—82-ben Szászvároson (Oraştie) megjelent oláhnyelvű (de megint cyrillbetűs) ószövetségfordítás, a *Pallia*, mely a Mózes I. és II. könyveit tartalmazza (kéziratban megvolt a másik három könyv is, valamint a Sámuel és a Királyok könyvei, úgyszintén a próféták egy része; de ezek valószínűleg sohasem kerültek sajtó alá). Ennek a nagy vállalatnak főtámogatója a buzgó református zászlósúr, Geszti Ferenc hunyadi várkapitány volt (a Bocskay István sógora), megvalósítója pedig több munkatárs segítségével, Tordasi Mihály püspök; a szöveget nem annyira az eredetiből, mint sokkal inkább a Heltai Gáspár 1551-i magyar fordításából fordították, egy javított Vulgata-kiadást is figyelembe véve.

A Biblia és az énekeskönyv különösen alkalmas eszközök voltak a reformáció eszméinek a román papság, sőt a nép közé bevitelére is; és mindenesetre, keresztyéni és egyházi szempontból sokkal méltóbb eszközök, mint a hivatalos állami kényszer. Ennek az utóbbinak különben ebben az erőszakos és elhamarkodott formájában csakhamar vége lett: János Zsigmondnak nem volt ideje erősebben és állandóbban foganatosítani azt a közigazgatási nyomást, amellyel rendeleti úton is érvényt akart szerezni az országgyűlések már ismertett kemény határozatainak. Semmi nyoma nincs annak, hogy nagyobbarányú vagy éppen véres erőszakosságok történtek volna e célból. A XVI. század utolsó három évtizedében s a XVII. sz. legelején pedig Erdélyben átmenetileg szünetelt a protestantizmus állami fölénye: a róm. katolikus Báthory-, majd Habsburg-uralom, közben pedig egy rövid ideig Vitéz Mihály havasalföldi oláh vajda uralkodása Erdély fölött természetesen nem volt kedvező légkör az oláh reformáció folytatására, sőt inkább az oláh papság és nép ama nagy többségének kedvezett, amely mindezekig ellene állott minden reformátori kísérletnek. Mindamellet jelentős tény, hogy, ha az oláh református püspökség megszűnt is Tordasi Mihállyal, oláh református gyülekezetek, papjaik vezetésével, főleg Hunyad- és Krassószőrény vármegyékben, Lúgos és Karánsebes vidékén túléltek ezeket a nehéz évtizedeket s a protestáns fejedelemség új korszakában megadták az alapot a reformáló munka továbbfolytatására.

7.

A református misszió a XVII. században.

A XVII. századi erdélyi református fejedelmek már nem akarnak az oláh reformációval olyan gyors sikereket elérni, amilyet a XVI. századi protestáns államhatalom rövidlátása remélt. Az állami kényszer-

eszközök jóformán teljes mellőzésével, főképp az oláh nép és papság szellemi színvonalának, általános műveltségének lassú, fokozatos, türelmes emelésére töreksenek: ettől remélik elsősorban a babona sötét varázshatalmának megtörését, azután a biblikus-reformátori eszmevilág megkedvelését. A szertartási és egyéb külsőségeket — amelyekben a tömegek a vallás lényegét látják — óvatosan kímélik, ellenben annál erélyesebben próbálják mindenütt kiküszöbölni az érthetetlen, ószláv istentiszteleti nyelvet s helyére bevinni az oláht, amelyen követelik nemcsak a szertartások végzését, de természetesen — a protestantizmus alapelveinek megfelelően — még sokkal inkább a prédikálást. Kíméletesen bánnak magával az erdélyi görögkeleti egyház szervezetével és hierarchiájával is: nem tartják fenn tovább a külön református oláh püspökséget, elismerik a gyulafehérvári vladika és a havasalföldi érsek egyházfőségét az óriási többségben még görögkeleti hiten levő oláh alattvalóik fölött, de az új vladikák megerősítését az elénk szabott feltételektől teszik függővé. A feltételek legnagyobb része pedig arra vonatkozik, hogy a vladikák tartoznak a fejedelmeket a reformáció munkájában bizonyos fokig okkal-móddal támogatni, legalábbis a babonaság irtásával és az oláh istentiszteleti nyelv használatának előmozdításával. A már teljesen reformátussá lett oláh papokat és gyülekezeteket természetesen kivonják a vladikák joghatósága alól, sőt — kétségtelenül ez a legsúlyosabb intézkedésük — magát a vladikát az erdélyi református püspök felügyelete alá helyezik: ez ellenőrzi, mennyiben tartják meg a vladikák az elénk szabott és elfogadott feltételeket. Ez az ellenőrzés azonban nem volt túlságosan szigorú: a fejedelmi korszak vladikai közt egyetlenegy sem akadt, aki a feltételek mindegyikét komolyan és állandóan megtartotta volna. Sokkal erősebb volt bennük a görögkeleti szellem és a havasalföldi és konstantinápolyi egyházi főhatóságuk iránti tisztelet, valamint sokkal elevebb az erdélyi és Erdélyen-kívüli oláhsággal való faji összetartozás érzete (bár volt köztük egy szerb és egy görög eredetű is), hogysen hajlandók lettek volna fenntartás nélkül odaadni magukat a reformáló törekvések szolgálatára: inkább csak a látszatot őrizték meg. Egyik-másik a nyíltan elfogadott feltételeknek titkon annyira ellenük dolgozott, hogy még az oláh istentiszteleti nyelvhasználat előmozdítására sem volt kapható. A fejedelmek azonban békén túrték ezt az állapotot, erőszakoskodás helyett az időtől, főképpen pedig a szellemi hatások állandóságától remélve törekvéseik sikerét. Buzgó református meggyőződésük állandóan háborgatta lelkiismeretüket alattvalóik nagy tömegeinek a babona sötétségébe merült volta miatt; de viszont sokkal komolyabb keresztényének voltak annál, hogysen erőszakos siettetéssel akarták volna elérni azt, ami mély hitük szerint végeredményben csak a Szentlélek megvilágosító munkájától volt várható. E mellett óvatosságra intette őket az a körülmény is, hogy keleti politikájukban a két oláh fejedelemséggel nem egyszer kellett szoros kapcsolatba lépniök, azoknak diplomáciai és katonai támogatását igénybe venniök, s a maguk oláh alattvalói fölött gyakorolt vallási erőszak amazokkal is megrontotta volna a vallási és faji együttérzés következtében a jóviszonyt. Igaz, hogy másfelől, amennyiben egyáltalán fűztek politikai gondolatokat is az

oláh reformációhoz, azok nem irányulhattak végsőleg egyébre, mint csak arra, hogy az erdélyi oláhságot az erdélyi protestáns állammal lelkileg is szolidárrá, nyugati népelemmé tegyék s ezáltal lassan meglazítsák és megszüntessék a két jellegzetesen balkáni-keleti oláh államalakulathoz való érzelmi kapcsolódását, mely az erdélyi magyar és protestáns államiságra bármikor veszedelmessé válhatott, amint a Vitéz Mihály korában tényleg azzá is vált. Ez a politikai megfontolás azonban mindegyik erdélyi fejedelemnél legföljebb csak mellékszempont volt. A fő és uralkodó szempont állandóan a vallási, egyházi s az ezzel elválhatatlan kapcsolatban álló művelődési; Isten színe előtt éreznek felelősséget a szellemileg és erkölcsileg egyaránt kezdetleges fokon élő oláh népnek a nyugati művelődés áramkörébe, s ami számukra ezzel egyet jelentett, a protestantizmus eszmevilágába való bekapcsolásáért; mint testestől-lelkestől nyugati szellemű és európai műveltségű keresztény uralkodók, szégyennek érzik magukra nézve, ha uralmuk alatt hatalmas néptömegek keleti sötétségben élnek. Ezért a reformáció érdekében kifejtett tevékenységük súlypontja a vallási, általában a szellemi térre esik s a szellemi előhaladását s ehhez szükséges társadalmi emelkedését akarják előmozdítani oláh alattvalóiknak azzal is, hogy a papságot — tekintet nélkül vallási álláspontjára — fokozatosan felszabadítják a jobbágyi állapot anyagi terhei alól s majdnem teljesen egy színvonalra helyezik a „bevett” egyházak nemesi jogokat élvező lelkészeivel.

Az oláh reformáció munkáját tervszerűen a nagy Bethlen Gábor indítja újra meg, akinek azonban sem a Lukaris Cyrillel fölvetett és — mint láttuk — nem biztatóan indult érintkezés kimélyítésére, sem pedig nagy oláh irodalmi és iskolai terveinek megvalósítására nem maradt már ideje. Annál nagyobb eréllyel látott hozzá e tervnek valóra váltásához. I. Rákóczy György, akit erre személyes református hitbuzgalma mellett bizalmasa, a tudós és erélyes erdélyi református püspök, Geleji Katona István is folytonosan ösztökölt. Geleji — aki 1634-től már az „orthodoxus” (tehát református) „oláhok püspöke” címet is állandóan viselte — nagy híve volt annak az európai mozgalomnak, amely a protestáns belső felekezeti ellentétek elsimításával egy nagy közös rómaellenes protestáns front létrehozását célozta s ezt a mozgalmat akarta továbbépíteni, a melanchthoni elgondolás újra felvételével az által, hogy az erdélyi oláhok útján a görögEeletiség elzárt világába is utat nyit a protestantizmus szellemének. Nem riasztotta vissza a Lukaris-féle kísérlet teljes bukása sem. Maga is jól látta pedig, hogy olyan egyházfőt az erdélyi oláhság számára „nem találhatni, aki religióját in fundamentalibus változtassa”, mert az ilyet a konstantinápolyi patriarcha kiátkozná, a nép pedig nem venné be. De azért mégis az erős hit naívságával és a vérbeli egyházpolitikus erélyével kísérletezett újra meg újra, hogy az erdélyi oláhság számára olyan egyházfőt biztosítson, aki, ha lassú fokozatossággal is, de őszinte meggyőződésből kész lesz egész népét a reformációra átvinni.

Törekvéseit kitűnően meg lehet érteni azokból a „conditiókból”, amelyeket 1640-ben javasolt fejedelmének, amikor a megüresedett vladikai szék betöltéséről volt szó. A kinevezendő új püspököt hittel

kívánta köteleztetni arra, hogy oláh iskolát állítson (amilyenről addig a görögkeleti egyház általán nem gondoskodott, nemcsak az erdélyi fejedelemségben, de Moldvában és Havasalföldön sem, a teljesen kezdetleges és tulajdonképen nem is iskolai formák közt folyt papképzésen kívül), nyomdát tartson, az „idegen nyelven való birbitelést” a papsággal hagyassa el, csakis oláhu liturgizáltasson, prédikáltasson, imádkozhasson, énekeltesse, katekizáltasson. Az úrvacsorát csak értelmes felnőtteknek szolgáltatassa ki, a keresztségnél, általában a templomi szertartásoknál hagyasson el minden „pápisztái toldalékokat” és babonákat. A templomokban csináltasson rendes ülőhelyeket s ne engedje, hogy a hívek az egész szertartást (amint még ma is szokásban van) „mankókra”, azaz görbe pásztorbotokra támaszkodva hallgassák és nézzék végig. Ne engedje meg a szentek és az angyalok imáadását. A temetésnél hagyasson el minden babonás ceremóniát, „melyekkel az apostolok idejében nem éltek; útiköltséget, eledelt és egyéb egyet-mást a koporsókba tétetni ne engedjen”; a temetőkben való „gyertyaégetést, vajdagatást, a megholtakkal való beszélgetést, és a komondorazást [?] etc. a balgatag községgel elhagyassa”. Szentképeket, keresztek, feszületeket ne engedjen térdepelve, ölelgetve, csókolgatva tisztelni. Tanítsa meg híveit a bőjtölés bibliai értelmére. „... A pünkösdi királyné asszony tételt és a kóricásoknak táncolásokat közönségesen mindenütt elhagyassa... a házások esketésében a méz-nyalítást letétesse.”¹⁷

I. Rákóczy György fejedelem nemcsak minden lényeges részében elfogadta kedvelt püspökének ezeket a kívánságait, de a föltételek végleges szövegét — amelyet aztán a tényleg kinevezett vladikának alá kellett írnia — nagyban ki is bővítette. Megkövetelte (és utódai is megkövetelték), hogy a vladika a papjaival együtt az erdélyi református házasságjogi gyakorlathoz alkalmazkodjék mind a házasságok kötésénél, mind azok felbontásánál. (Az oláh papság t. i. anyagi érdekből a házasságkötéseket is, a házások elválasztását is nagyon könnyelműen kezelte.) Tartson szigorú egyházi fegyelmet egészen az excommunicatióig menőleg. A j^ár végleg reformátussá lett oláhokat ne háborogassa, a református püspök joghatósága alól ne törekedjék elvonni. Évenként tartson zsinatot a papjaival és espereseivel s nehezebb ügyekben a református püspök tanácsát kérje ki, „cenzúráját” pedig fogadja köszönettel. Az espereseket a papokkal választassa; az alkalmatlannak ítélt esperest önhatalmúlag ne csapja el, hanem jogszerű eljárás után és a református püspök hírével tegye le hivatalából s ugyancsak a református püspök előzetes beleegyezésével választasson újat. Nagyobb fontosságú egyházi vitákban, peres ügyekben szintén ne hozzon végleges döntést esperesei nélkül s bocsássa az ilyen eseteket a református püspök felülvizsgálata alá. Végül magyarok közt ne végezzen, ne is végeztessen házasságkötést vagy annak felbontását, gyermekeiket ne keresztelje meg, halottaikat ne temesse el, se ilyenre ne adjon papjainak engedélyt. *Egyetlen kivétel, ha oláh férfi véssen feleségül magyar leányt vagy asszonyt s mindketten azt kívánj dk, hogy oláh pap kösse meg a házasságukat.*¹⁸

Ez a kivétel napnál világosabb bizonyosság a mellett, hogy *az erdélyi fejedelmek oláhreformációs munkáját nem fűtötte sem faji ellenszenv, sem*

valami rejtett beolvasztó és magyarosító szándék. Lelki világuknak, mint többé-kevésbé egész korukénak még a látóhatárán sem merült föl a nemzetiségeknek és a fajoknak a XIX. században kifejlődött ellentéte és ma már szinte engesztelhetlenné fajult harca. E tekintetben mind általános emberi, mind keresztyéni szempontból magasan a mi korunk fölött állanak. Viszont kétségtelen, hogy a görögkeleti oláhság egyházi önállóságába, mint az imént előadott conditiókból kiderül, meglehetősen kemény kézzel nyúltak bele. *Tényleges* eljárásuk ugyan sokkal kevésbé volt kemény, mint a vladika elé adott conditióik — sőt, mint említettük, egészbe véve inkább óvatosnak és kíméletesnek volt mondható (hiszen pl. Geleji Katona Istvánnak az a terve, hogy a reformációt el nem fogadó oláh papokat süllyesszék újra jobbágyi sorba, sohasem ment keresztül!)¹⁹ — jóhiszemű, de jogosulatlan erélyük azonban még így is célt tévesztett. A vladikákra többé-kevésbé mind állott az, amit a szerzetesi nevén Gennadiusnak nevezett Brádi György vladikáról, elhalálózása után írt Geleji, Rákóczynak: „*az is nyavalyás kit tartott meg* (t. i. az elébe szabott és elvállalt conditiókból) *s kit semmire sem*”.²⁰ Valamennyien érezték helyzetük megalázó voltát, görögkeleti szellemük a nyugati protestantizmussal szemben ösztönösen is védekezett és minden alkalmat felhasználtak, hogy alattomban ellensúlyozzák annak a hatásait népük és papjaik között, amire végeredményben a fejedelmektől oly erélyesen sürgetett oláhnyelvű istentisztelet és prédikálás is jó eszköznek bizonyult, a mellett, hogy a nemzeti öntudatot és ellenállást is élesztgette.

Reformáló céljukat a fejedelmek éppen azért az oláhságnak tett legbecsesebb szolgálatukkal: az irodalom és az iskolázás erőteljes és áldozatkész felkarolásával sem érték el. Pedig ebben a tekintetben I. Rákóczy György is, meg utódai is megtettek minden tőlük telhetőt. Gyulaféhérvárt külön e célra szolgáló nyomdát állíttattak fel (1638). Lefordíttatták és kinyomatták az Újszövetséget (1648), a Heidelbergi Kátét (1648), amelynek alapján kivonatos és némileg a görögkeleti egyházi gyakorlathoz alkalmazkodó kátékat is (1640 vagy 1642, 1656) adattak ki oláh nyelven (ezek közül már a legelső ellen nagy zsinatot tartott és cáfolatokat íratott Varlaam moldvai érsek, 1645); lefordíttatták a zsoltárokat (1651), gondoskodtak más vallási és szertartási könyvek kiadásáról is; munkába vétették az egész Ószövetség új oláh fordítását, mely azonban nem készülhetett el. Sőt ugyanaz a kiváló hitvitázó református theologus, Matkó István, egyideig a karánsebesi oláh gyülekezet pásztorja, akire I. Apafi Mihály fejedelem ezt a nagy munkát reábizta, angolból meg nem nevezett szerzőtől magyarra lefordított egy „Kegyves cselekedetek rövid ösvény kéje” c. áhítatosági művet (1666) és 1685-ben ez is megjelent Vinczi János pópa fordításában oláhhul, legelső kapcsolatként a román és az angol szellem és irodalom között. (A kis munka aszkétikus-puritán szellemű, erősen protestáns elvű irányításokat ad a mindennapi élet szabályozása, de egyszersmind a különféle élethivatások betöltésére is. Fejlett civilizáció és lelki élet alapján készült.)

Hasonló buzgósággal folyó tevékenységet látunk iskolaalapítási téren is. Hátszeg vidékén talán már az említett Geszti Ferenc idejében,

a XVI. században állt fenn az oláhok számára is az elemi foknál magasabb iskola. Ez új virágzásra az oláh kenéz-családból származó Barcsay Ákos lugosi és karánsebesi bán (később rövid ideig fejedelem) idejében jutott, aki Lúgoson és Karánsebesen szintén felvirágoztatta a már ott is XVI. századi eredetű oláh református magasabb iskolákat. Más helyeken is (Brassó, Szelistye, Máramarossziget) szintén találkozunk protestáns oláh iskolákkal, egészen a század végéig. De legszebb alkotás volt ezen a téren a Lorántfi Zsuzsanna fejedelemasszonyé, I. Rákóczy György özvegyéé, aki fogarasföldi fejedelemasszonyi domíniumában nemcsak az egyházi élet terén igyekezett nagy odaadással és bölcseséggel, egyszersmind finom női tapintattal az oláh reformáció haladását előmozdítani, hanem 1657-ben Fogarason magasabb iskolát is alapított számukra: „mi, kik legfőbb és elsőbb gondunknak az Isten tiszteletinek oltalmazását és terjesztését, annakutánna az közönséges jót ismerjük és tartjuk: eszünkben vévén minémű temérdeki nagy tudatlanságban tartatnék ez mi fogarasi jószágunkban az egész olá nemzet, mind község, mind bojárság és tulajdon azok is, kiknek egyebeknek tanítások tiszteketben volna; ennek felette magoktul is az értelmessitül meg találattván, keresztyéni szánakodásból rendeltük, hogy itt fogarasi városunkban az ő jövendőbéli hasznokra egy olá scholát rendelnénk s emeltetnénk...” Az alapítólevél részletei a legszebb bizonyosságot teszik a mellett, hogy a mélyen istenfélő, tisztalelkű, nagy bibliai tudású és általános műveltségű nagyasszonyt a „keresztyéni szánakodáson” kívül csakugyan semmi más mellékes szempont nem vezette az oláh léleknek és művelődésnek tett e nagy szolgálatában. Elrendeli, hogy az oláh iskola a magyar mellett legyen; a kettő közt ajtót vágat, hogy tanítók és tanítványok egymással állandóan érintkezhessenek s a közös latin tanulmányok mellett ne csak az oláhoknak legyen alkalmuk magyarul, hanem a magyaroknak is olá hul megtanulni — nemcsak az élőbeszédet pedig, hanem az írást is. „Sem az oláhok a magyaroktól, sem a magyarok az oláhoktól semmi nemű bosszúsággal meg ne hántassanak.” Itt kell folynia az oláh papképzésnek is, református szellemben. A szegény emberek gyermekeit ingyen kell tanítani, sőt még a gazdagokét is, az esetben, ha „a szüléjek a világosságnak és abban való nevedésnek gyűlöléséből teljességgel nem akarnák táplálni őket, azonban az ifjak igen jó indulatuk volnának”. Az oláh iskola vezetőjének olyan gazdag javadalmazást rendel, amely a legelőkelőbb magyar református prédikátorokéval vetekedett.²¹ A fejedelemasszony ez intézkedései még tisztábban képviselik az oláhsággal szemben azt a nemes emberi és keresztyéni szellemet, amellyel az imént férjének egy intézkedésében is találkoztunk, s amely szellem minden faji gyűlölködést és beolvasztási törekvést eleve kizárt. Az iskola ebben a szellemben működött a későbbi fejedelemasszonyok alatt is — különösen az erélyes L Apafiné Bornemisza Anna gondozta nagy szeretettel — egészen az erdélyi protestáns fejedelemség összeomlásáig.

Végeredmény.

Ez az összeomlás jelentette egyúttal az oláhok reformálására irányuló törekvések végét is. A Habsburg-uralom s vele a római katolicizmus fölénybe jutása természetesen minden állami támaszuktól megfosztotta ezeket a törekvéseket, viszont rögtön a legnagyobb eréllyel megindította az oláhságnak a római egyházzal való uniálását. A Nyugat keresztényiségével és kultúrájával való összekapcsolás megteremtésének ez a másik kísérlete azonban épűgy nem vezetett teljes eredményre, mint a lutheránus és református próbálkozás: az erdélyi oláhság nagyobb fele a teljes állami apparátussal folytatott, jezsuita vezetés alatt álló római misszióval is dacolva, máig a görögkeleti egyház híve maradt; és még a Rómával uniált része sem vette át bensőleg a római katolicizmus lelkiességét, csak a latin kultúrával való érintkezés kitágult lehetőségeit ragadta meg mohón és használta fel saját nemzeti egyéniségének, főként történeti tudatának kiépítésére. Teljes joggal fel lehet tenni, hogy ha a protestáns fejedelemség tovább is fennáll s misszióját az oláhsággal szemben akadálytalanul folytathatja vala: az eredmény akkor is legfeljebb ugyanennyi lett volna. Sőt talán még ennél is kevesebb, mert hiszen Róma az oláhokkal szemben szertartási tekintetben dogmatikai okokból sokkal engedékenyebb volt, mint amilyen a református egyház lehetett s jó egynéhány fontos tankérdésben is vagy teljes azonosság, vagy legalább szoros rokonság állott és áll fenn a római és a keleti egyház között, míg a református egyház ugyanazon kérdésekben mindkettejüktől eltér. Az oláh nép és papság tömegei azonban sem ide, sem oda nem voltak hajlandók hajolni: a nyugati protestantizmustól és katholicizmustól egyképen csak a kulturális szolgálatot fogadták el és azt a saját fajiságuk és görögkeleti lelkiességük erősítésére meg világi műveltségük emelésére használták fel.

Itt van a legmélyebb oka az oláhok reformálására irányult törekvések egészben véve sikertelen voltának. (Ezen múlt el végelemzésben a szintén görögkeleti rutének erdélyi kormány alatt volt részének a reformálására ugyancsak a református fejedelmek részéről irányult törekvés is, amelynek azonban — bár nem akkora mértékben, mint az oláhoknál — szintén volt nyelvi és irodalmi művelő hatása.)²² Az, hogy bizonyos állami nyomást is használtak fel a misszió célhoz juttatása érdekében, magában véve még — ha nem a mai, hanem az akkori idők és emberek eszejárásával nézzük a dolgokat — nem mindenestől fogva kárhoyzatható és nem is volt szükségképen akadálya értékes szellemi és erkölcsi hatások kifejlődésének. Annál kevésbbé volt akadálya, mert — amint rámutattunk — az erdélyi protestáns állam magatartása ezen a téren, a János Zsigmond-korabeli hirtelenkedéseket nem számítva, általában türelmes, tapintatos és óvatos volt. Csak a hitbuzgó református, de nagyon csekély politikai bölcseséggel rendelkező I. Apafi Mihály alatt, a korszak vége felé bántak embertelenül Brankovics

Száva vladikával²⁸ és szintén nagyon keményen utódjával, Budai Acacius Józseffel — de ennek az eljárásnak sem pusztán vallási okai voltak s valószínűleg csak a kis ország bukását megelőző izgalmak miatt fajult el ennyire a dolog. Végül minden a keleti és nyugati keresztyénség és kultúra szellemének össze nem egyeztethető voltán fordult itt meg.

Teljesen nyom nélkül azonban mégsem múltak el ezek a reformációs törekvések. Először is kétségtelen tény, hogy oláh református gyülekezetek igen nagy számmal alakultak, mind a tulajdonképeni Erdélyben, különösen Fogaras földén és Hátszeg vidékén, mind a lugosi és a karánsebesi bánságban, nemkülönben az erdélyi fejedelemség alá tartozó tiszántúli vidékek oláhlakta részein is, különösen Biharban, s ezek legnagyobb részben a saját espereseik kormányzata s a református püspök fennhatósága alatt, a református egyházalkotmány formái közt és kereteiben éltek. Igaz, hogy ezeken a részeken laktak az akkori erdélyi oláhságnak aránylag legmagasabb művelődési hajlamú és képességű elemei, köztük sok, a magyar nemesség soraiba emelkedett vagy másképpen kiváltságolt család: ezeket tehát a társadalmi emelkedés és művelődés természetes vágya is ösztönözhetette arra, hogy elfogadják az uralkodó református hitvallást. De semmiesetre sem ez volt az oláhok vallásváltoztatásában az egyedüli rúgó; ezt mutatja az, hogy számos református oláh gyülekezet még az impériumváltozás után, a római katholicizmus fölényének beálltával is, amikor már az érdekei egészen mást diktáltak volna, szívósan ragaszkodott református hitéhez és egyházához s csak erőszakkal lehetett attól hosszabb-rövidebb idő múlva elszakítani s velük a Rómával uniáltak számát szaporítani. Ennek egyebek közt az is oka volt, hogy az ilyen gyülekezetekbe kibocsátott oláh lelkészek a legtöbb esetben válogatott emberek voltak, képzettségük és erkölcsiségük magasán fölülte állt a pópák átlagos színvonalának: *a református egyházi hatóságok keményen örködtek, hogy pusztán anyagi és társadalmi előnyökért senki közülök ne akarjon református lelkésszé átvedleni.* A tiszántúli egyházkerület már 1630. júniusi debreceni közzsínatán kimondotta, hogy az oláh prédikátorokat meg kell vizsgálni, haladtak-é előre valamennyit a hitben, hallgatóikkal együtt — és akikről kiderül, hogy a vallás örve alatt csak „szabadságot keresnek”, azokat megfenyítés végett át kell adni a világi hatóságnak.²⁴ Ez a tény maga mutatja, hogy *sohasem a tömegtérítés volt a cél* református részről. Az ilyen megválogatott lelképásztorok vezetése alatt állt oláh református gyülekezetek, kivált éppen Biharban, a protestáns fejedelemség megszűnte után még évtizedekig tudták magukat tartani: a cséhteleki református oláhok lelkészéről — talán a legeslegutolsó mohikánról — még 1726-ban is van följegyzés,²⁵ amikor ez a bihari oláh református gyülekezet már több, mint ötven éve fennállt.²⁶

A Habsburgoktól támogatott unió vagy pedig az arra keletkezett erős görögkeleti visszahatás ezeket a református oláh gyülekezeteket, *parányi*, reformátusnak megmaradt s önálló egyházi élet és vezetés híján elmagyarosodott *töredékek* kivételével lassanként mind felszívta. Ám a reformáció magára a görögkeleti egyházra sem maradt hatástalan. Az erdélyi református egyházalkotmány a maga collegialis és consis-

torialis formájával bizonyos átalakító hatással volt az erdélyi görögkeleti egyház hierarchikus szervezetére és kormányzására is. Ennek a hatásnak volt a következménye — mint láttuk, fejedelmi kezdeményezésre —, hogy a református oláh püspököt (a XVI. században), majd az espereseket is *a papság választotta* (a helyett, hogy a püspöktársak, ill. a püspök egyszerűen kinevezték volna, az addigi gyakorlat szerint); a vladikának a papok zsinatával egyetértőleg kellett legalábbis a fontosabb ügyekben intézkednie; sőt a XVII. századi erdélyi törvénykönyv szerint az oláh papok „püspököt a fejedelemtől kérjenek, olyat, akit egyenlő tetszésökből alkalmasnak esmérnek,”²⁷ majd később, szintén református mintára, az előkelőbb világiak is bekapcsolódnak a görögkeleti egyház ügyeinek vezetésébe. Ez a választ ási-zsinati-collegialis és consistorialis rendszer a román görögkeleti egyházban ma is szilárdan fennáll, mint a református hatás egyik maradandó nyoma.²⁸

De a legmaradandóbb ajándékot a református misszió mégis — amint már sokszor rámutattunk — nyelvében és irodalmában adta a román egyháznak és a román nemzetnek. Akkor, amikor a moldvai és havasalföldi fejedelemségekben az első nyomtatott román könyv és (a Heraklides Jakab rövidéletű kezdeményét nem számítva) az első, világi tudományokra oktató iskola csak az 1640-es években jelenik meg, Erdélyben már egy század óta folyt az oláhság között a protestáns szellemű művelő és nevelő munka. A másfél század alatt Erdélyben protestáns szellemi termékként nyomtatott mintegy 25 drb románnyelvű sajtótermék a román könyvirodalomnak alapját vetette meg, a nyelv kiművelését s ezzel a nemzeti öntudat kifejlődését hatalmas léptekkel vitte előre s a mellett a vallási tudatosság emeléséhez, az oláhok görögkeleti egyházának lelki tisztulásához és keresztyéni elmélyüléséhez is nem kis mértékben hozzájárult. G. Bogdan Duica román egyetemi tanár is elismeri: „*Nemcsak régi hitünk, hanem a vallásos babonák alsó formái ellen is küzdöttek. Ha az elsőt nem helyeseljük is, az utóbbit lehetetlen nem helyeselnünk.*”²⁹ Amiképpen reformáció nélkül aligha lett volna trienti zsinat és róm. katolikus újjászületés: úgy nem igen lett volna nélküle művelt és öntudatosan görögkeleti román nemzet sem.

Ezért írta méltán Baritiu György, a 19. századi román irodalmi és tudományos élet legkülönb alakja, amikor a Heidelbergi Káté alapján készült 1656-i oláh református katekizmust s a Varlaam érsek említett cáfolatára felelő, a kátéhoz kapcsolt oláhnyelvű református replikát 1879-ben Nagyszebenben, mint fontos nyelvemléket „*Catechismul calvinesc*” c. alatt a román tudományos akadémia támogatásával újra kiadta: „*A románoknak megnyíltak a szemek s látták, hogy az ő nyelvük is írható és művelhető, hogy nincs már semmi szükségük a szláv nyelvre, amelynek brutális igája alatt, éjjeli sötétségben éltek annyi századon át.*”³⁰ És ezért mondja ma is egyik nemzeti történészük, Lupaç János kolozsvári egyetemi tanár s másodízben kultuszminiszter: „*A reformáció egy nagy eredménye tagadhatatlan és ez a román nemzeti nyelvnek az istentiszteletben és az irodalomban való érvényre jutásában nyilvánult. Ez később elsőrangú tényezője lett mindazon kísérleteknek s küzdelmeknek, melyek az összes románokat nemzeti összetartozandóságuk és történelmi hivatásuk tudatára ébresztették.*”³¹

Ezt a szolgálatot Erdély oláhjai számára, amint láttuk, a lutheránus szászóság kezdte ugyan, de a református magyarság folytatta és fejlesztette ki. Az oláh reformáció munkáját Isten nevében Krisztusért vállalt erdélyi magyar református fejedelmi személyek, főurak, theologusok alighanem elmeháborodottnak tekintették volna azt, aki megjósolta volna nekik, hogy ők és ivadékaik két-három század múlva a románság faji és kulturális elnyomóiként lesznek feltüntetve — az előtt az Európa előtt, amelynek német, francia és angol irodalmát először ők tolmácsoltak az oláhság számára a saját nyelvén !

Jegyzetek.

¹ Magyar prédikációk... 1563. F₁ levél. — Milotai Nyilas István, a Méliusz egyik püspök-utódja, az ilyen hitbéli magatartást (*Speculum Trinitatis* c. művében 1622. a 14. lapon) egyenesen „oláh mód”-nak nevezi. Pedig különben öneki is az a meggyőződése, mint az alább rögtön említendő Geleji Katonának, hogy t. i.: „az Görög Ecclesiák igaz Ecclesiák voltak, ma is igaz Ecclesiák, noha sok abusosok, illetlenségek vadnak az Görög Ecclesiákban”. *Agenda*, 1622. 193—194. 1. Ez annál érdekesebb, mert a Méliusz után közvetlenül következő református püspök, Károlyi Péter, 1584-beh („Aç apostoli Gredónak... magyarázattya” 12. lap) még époly „hamis tudománynak” nevezi az „Oláh hitet”, meg a „Rác hitet”, mint a „Pápisták hitit”.

² Magyar prédikációk... D₄ levél.

³ Új Magyar Múzeum, IX. 1. 1859, 215. lap (G. K. I. levelei Ötvös Ágoston közlésében).

⁴ U. o. 204. lap.

⁵ Elért W. *Morphologie des Luthertums* I. 1931. 254. 1.

⁶ U. o.

⁷ A levél olvasható Török-Magyarkori Tört. Emlékek I. Oszt. Okmánytár = Török-Magyarkori Államokmánytár II. 1869. a 138—140. lapokon. — Legújabbban, az 1936 végén Athénben tartott panorthodox (I.) theologiai kongresszuson felmerült az a gondolat, hogy a Lukaris Cyrill hitvallása esetleg apokryph (*Christliche Welt*, 1937. 155. 1. H. Koch cikkében). De ez nézetem szerint lehetetlenség.

⁸ Az UnjgroTLVAlach.ia elnevezés^ a konstantinápolyi görögöktől ered, akik Havasalföldet így akarták me^külöJibÖztetni a thessaliai Blachia Magna-tól.

⁹ Moldován G.: A román nép varázsköltészete. Erdélyi Múzeum V. 1888. 3—4. lap.

¹⁰ *Corpus Reformatorum* III. 629. V. ö. Franki V.: Melanchthon és magyarországi barátai. Századok, 1874. 181—182. lap.

¹¹ Klein K. K.: *Der Humanist u. Reformator Joh. Honter*, 1935. 275. lap,

¹² *Corpus Reformatorum* XXX. 325. V. ö. S. Szabó J.: A helvét irányú reformáció elterjedése... 132. lap (*Loesche Gy. Kálvin hatása c. műve magyar fordításának függelékében*) 1912.

¹³ Az 1544-i szebeni és 1559-i brassói kátéről érdekes tanulmányt írt legújabbban Nicolae Sulica (*Catehismele româneşti din 1544, Sibiu, ci 1559, Braşov. Anuarulliceului de băieţi „Al. Papiu ilarian” din Targu-Mureş, pe anii 1932—33., 1933—34., 1934—35. Megjelent 1936-ban, különnyomatban is*). A szerző a régebben általánosan uralkodó nézettel szemben azt igyekszik bizonyítani, hogy az erdélyi szászoknak csak a káté forgalombahozatalában van részük, mert őket a dolognak csak az üzleti oldala érdekelte. Szerinte az 1559-i káté magyar eredetiből van fordítva s ezt figyelemreméltó filológiai érveléssel bizonyítani is igyekszik Föltevése szerint magyar eredetű alapult az 1544-i szebeni káté is, melynek tartalma egyébként *nem* volt szerinte azonos az 1559-i brassóival. Azonban Sulica az erdélyi magyar protestánsoknak (ő különös pontatlansággal állandóan

„református”-okat emleget) épúgy nem hajlandó ennek ellenére sem érdemet tulajdonítani az erdélyi oláh reformáció kezdeményezése körül, mint az erdélyi századoknak, ő azt a föltevést állítja föl, hogy az oláh reformációt csak vérbeli oláhok kezdeményezhették s ezeket az 1540—1560 közti erdélyi protestáns arisztokrácia oláh eredetű tagjaiban (Drágfi Gáspár, Csáki Mihály, Békés Gáspár) keresi. De ezt a merész föltevést konkrét tényekkel és adatokkal egyáltalán nem támogatja. Föltevése megdől pusztán már azon, hogy az említett erdélyi arisztokraták oláh népi és faji tudatáról semmi legkisebb adatunk nincsen. Ok teljesen magyaroknak érezték magukat és magyarokként is viselkedtek. Különösen Drágfi Gáspárról köztudomású, hogy családja nemzedékek óta a legelőkelőbb magyar arisztokrata családokkal volt vérrokonságban. Továbbá: Drágfi Gáspár, kisebb mértékben Csáki Mihály és Békés Gáspár is, valóban nagy pártfogói voltak Erdélyben és kapcsolt részein a protestantizmusnak, ilyen irányú működésükről számos adatot őrzött meg a történelem; de ez adatok közt egyetlenegy sincsen, amelyik azt bizonyítaná, hogy őket az oláhság reformációja érdekelte volna és hogy annak érdekében bármit is tettek volna. Erdődön, a Drágfi Gáspár birtokán és özvegyének védelme alatt tartott az első ismert magyar protestáns zsinat az 1545. évben; ennek ismerjük a határozatait is, meg az összes résztvevőit is. A résztvevők közt nincs egyetlen oláh sem, a határozatok közt egyetlenegy sem foglalkozik az oláh reformációval. Már pedig ez elképzelhetetlen volna, ha az 1544-i káté — mint Sulica fölteszi — a Drágfi kezdeményezésére jött volna létre. Tehát addig, amíg valaki konkrét adatokkal be nem bizonyítja az ellenkezőt, meg kell maradnunk a mellett, hogy az oláhok reformálására irányuló mozgalom a századoktól indult ki, amint az egész erdélyi reformáció is. Ennek egyáltalán nem mondana ellene az, hogyha kiderülne, hogy az 1559-i káténak s talán az 1544. évinek is magyar mintája volt: ez egyszerűen csak arra mutatna, hogy a századok a káték kidolgozására nem tudtak olyan embert kapni, aki az irodalmi német nyelvet értette volna, olyat ellenben tudtak kapni, aki tudott magyarul s képes volt megérteni és tolmácsolni az akkor már közkézen forgó magyar protestáns lutheránus káték valamelyikét. L. az egészhez Michaelis F. sok részben találó kritikáját is: *Der sächsische Ursprung der ersten Druckschriften in rumänischer Sprache. Siebenbürgische Vierteljahrschrift*, 1937. 60. évf. 273. skk.

¹⁴ Geschichte des rumänischen Volkes. .. 1905. II. 117. lap. — Ugyancsak Iorga „Le protestantisme roumain, Conférence donnée à la Faculté de théologie protestante de Paris” c. előadásában (*Revue Historique du Sud-Est Européen* VII. 1930. Avril-Juin) mind a századoknak, mind a magyaroknak a román nép vallási reformálására és kulturális emelésére tett lépéseit feltűnő felületességgel adja elő; rendkívül fontos tényeket (pl. hogy a legelső nyomtatott románnyelvű könyveket a protestantizmus adta a románságnak) még csak meg sem említi. Elhallgatja — éppen a francia protestánsok előtt 1 —, hogy a Marot-Beza-féle világhírű zsolttverseket magyar közvetítéssel fordították le a XVII. században románra. Általában az egész előadás a címében kitűzött tárgyról szól a leg-

¹⁵ Roques M.: *Palia d'Oraçie* I. 1935. IX. lap.

¹⁶ Révész I.: *Debrecen lelki válsága 1561—1571. Századok*, 1936 (passim).

¹⁷ *Új Magyar Múzeum*, 1859. 216—218. lap.

¹⁸ *Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár*, VIII. 107—109. 1.

¹⁹ *Új Magyar Múzeum*, 1859. 204. lap.

²⁰ U. o.

²¹ *Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár*, VIII. 112. skk. lapok.

²² Bonkáló S.: *A kárpátalji rutén irodalom és művelődés 1935* (passim). — Sztropszky H.—Alexics Gy.: *Szegedi Gergely énekeskönyve román fordításban*, 1911. 15. lap.

²³ Az Anuarul Institutului De Istorie Nationala II. (1923) kötetében közölve vannak terjedelmes részletek Brankovics György szerbnyelvű kéziratos naplójából román fordításban. Ezekben a részletekben Br. előadja testvérének, Szávának, 1656 óta erdélyi román vladikának a történetét s Apafi fejedelem alatti szenvedéseit. Magának Brankovics Györgynek az előadásából is kiderül, de Dragomir Silviu professzor, a publikációhoz írt bevezetésében külön is rámutat, hogy Brankovics Száva vladika a maga üldöztetését vallási okok mellett politikaiaknak is köszönhette: t. i. testvérével, Györggyel együtt az önálló erdélyi fejedelemség

megszüntetésére irányuló titkos politikai szövetkezésekben vett részt. így olvasható ez az 1930-ban megjelent „Minerva Enciclopedie Romána” 217—218. lapjain is, Meteç St. cikkében, aki különben „Istoria Bisericii Româneşti din Transilvania” c. műve I. kötetében (2. kiadás, 1935. 295. l. s egybeült is) nyíltan és nagyon erősen megállapítja Brankovicsnak az államhűség szempontjából kifogás alá eső politikai üzelmeit.

²⁴ Tóth S.: Adalékok a tiszántúli ev. ref. egyházkerület történetéhez, I. 1894. 27. lap. Az eredeti szöveg közölve Hunfalvy Pál: Az oláh káté c. cikkében. Századok, 1866. 487. lapon és Jancsó B.: A román nemzetiségi törekvések története. . . I. 1896. az 570. lapon. —■ Sulica N. fentebb említett dolgozatában Hunfalvy Pál: Az oláhok története c. művének vonatkozó helyét félreértve, tévesen állítja, hogy ez a debreceni zsinat 1566-ban volt.

²⁵ Bunyitay V.: A váradi püspökök a száműzetés és újraalapítás korában. 1935. 462. lap.

²⁸ Tóth S. i. m. 46. lap.

²⁷ Approbatae Constitutiones Pars I. Tit. VIII. Art. 1. L. Jancsó B. i. m. 425. lap.

²⁸ Az eddig e kérdésről írt legterjedelmesebb monográfia Grama Alexandra: Institutiumile calvinescî în biserica românească din Ardeu... 1895. Ez a mű meggyőzően kimutatja a protestáns egyházalkotmány hatását az erdélyi román görögkeleti egyház alkotmányára, sőt még másféle „kálvinista” hatásoknak is utánanymoz. A részletekben azonban számos tévedése van, a legfőbb már a címében is: t. i. tévedés „kálvinista” intézményekről beszélni, mert az erdélyi református egyháznak abban az időben csak a dogmái és a kultusza voltak kálviniak, a szervezete és a kormányzata teljesen eltért a kálvinitól és sokkal inkább a német lutheri egyházakéhoz hasonlított.

²⁹ Székely Marianne: A protestáns erdélyi fejedelmek hatása a román kultúra fejlődésére. 1935. 28. lap.

³⁰ Bitay Árpád: Az erdélyi románok a protestáns fejedelmek alatt. „Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene” c. műben 1925. (Külön is.)

³¹ A román nemzet története rövid előadásban. 1921. 114. lap.

Egyéb, e tanulmányhoz fölhasznált irodalom.

- Harnack A.:* Der Geist der morgenländischen Kirche im Unterschied von der abendländischen. Sitzungsberichte der königl. preussischen Akademie der Wissenschaften. 1913. VII. 2.
- Mulert H.:* Konfessionskunde 1927.
- Zankow St.* Das orthodoxe Christentum des Ostens. 1928.
- Tamás L.:* Az erdélyi oláhság. A történeti Erdély c. kiadványban 1936. megjelent dolgozat a 419—454. lapokon. Jegyzeteiben felsorolja a kérdés további irodalmát.
- Veress A.:* Bibliográfia româna-ungara. Vol. I. 1931.
- Veress E.:* Erdélyi régi oláh könyvek (1711-ig). Erdélvi Múzeum 1910. a 142. skk. lapokon.
- Das Leben des Jakob Basilikus Heraklides, Fürsten der Moldau... Aus dem latéin. Text des Joh. Sommer übersetzt... von Hans Petri. Archiv des Vereins für siebenbürg. Landeskunde. Neue Folge. 44. 1. 1927. a 171. skk. lapokon.
- Petri H.*
- Michalcesco J.* Vorbemerkungen zu einer Geschichte der Reformation u. Gegenreformation i. d. Donaufürstentümern. Südostdeutsche Forschungen II. 1937.
- Pokoly J.;* Les idées calvinistes du patriarche Cyrille Lukaris. Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses 1931. az 506. skk. lapokon. — Régebbi igen jó összefoglalás Meyer Ph.-tól: Lukaris Kyrillos. Realencyklopädie für prot. Theologie u. Kirche³ XI. 682. skk.
- Teutsch Fr.;* Az erdélyi református egyház története II. 1904.
- Karácsonyi J.:* Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen. I. 1921.
- Hóman—Szekfü* Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban.³1929.
- Gergely F.:* : Magyar Történet *mi.* ²II.
- Makkai L.:* Az 1569-i első [!] román református zsinat és előzményei. Erdélvi Múzeum 1937. 119. skk.
- A milkói (kún) püspökség és népei. 1936.